

”שלא יהא חוטא נשכר”

(להבנת משמעות חטא עץ הדעת)*

בו ביום שנברא האדם, "ברא" הוא את החטא. ומאז, החטא הוא חלק בלתי נפרד במסלול חייו של האדם ועליו להתמודד עמו יום יום. אמנם יש לעיין בטיבו של החטא הקדמון, וכבר שאלו זאת ראשונים: הייתכן שהחוטא ירוויח מחטאו? או לחילופין, מדוע מנע הקב"ה את הדעת מהאדם עד כדי כך שהוצרך לחטוא כדי לזכות בה?

מצאנו תשובות בדברי הראשונים, אך אנו ננסה לברור דרך העולה מן המקרא עצמו. אמנם מקריאת סיפור החטא בלבד נתקשה להשיב על שאלתנו, ועל כן עלינו להמשיך וללמוד את מעשי האדם ועלילותיו, במטרה לחשוף את תשובת המקרא החבויה בין קפלי הסיפורים השונים.

א. המשכן כחידוש הבריאה

כבר עמדו פרשני זמננו על ההקבלות הלשוניות בין מעשה המשכן לבריאת העולם², ואף נסכו לתוכה תוכן. האדם נברא לתוך גן העדן, אך כשל במסגרת חיים זו, ועל כן צומצם הגן בדמות המשכן. אמנם דומה שמגמה זו של חידוש גן העדן לא החלה במשכן, אלא עוד קודם. סמוך לחנוכת המשכן אנו קוראים (ויקרא ט, ו):

ויאמר משה זה הדבר אשר צוה ה' תעשו, וירא אליכם כבוד ה'.

אם כן, מטרת עבודת המשכן היא השראת השכינה בקרב העם. אמנם כבר קודם אנו מבחינים בדבר הגורם לאותה תוצאה (שמות טז, ו-ח):

ויאמר משה ואהרן אל כל בני ישראל, ערב וידעתם כי ה' הוציא אתכם מארץ מצרים. ובקר וראיתם את כבוד ה' בשמעו את תלנתיכם על ה'...

אם כן, המטרה אליה חותר המשכן, מתגשמת יום יום לעיני כל ישראל בחלוקת המן ואכילתו, והיא ראית כבוד ה'.

מעתה, אם המשכן אינו אלא חידוש גן עדן, יש לתור אחר מקומו של המן בגן העדן הקמאי. אפשר שלא

* הערת המערכת: עלי במאמרו של המחבר: "הרקע לחטא עץ הדעת" (צ'הר' ו).

1. ע"י רמב"ם (מורה נבוכים א, ב), רמב"ן (בראשית ג, כב); אברבנאל (בראשית שם) ועוד.

2. ע"י ב"עיונים לספר שמות" של נ' ליבוביץ, עמ' 348.

די בכך כדי לקשר את המן לפרי עץ הדעת, אלא שאנו מוצאים בנוסף הקבלות לשוניות ותוכניות בין פרשת המן לפרשת חטא אכילת פרי עץ הדעת, ומעיון כולל של אִזכורי המן במקרא, מתקבל הרושם כי התורה רומזת להשוואה ביניהם בשני תחומים מרכזיים.

ב. אכילת המן כניגוד לאכילת עץ הדעת

ויאמר אֱלֹהִים הִנֵּה נִתְּנִי לָכֶם אֶת כָּל עֵשֶׂב זֶרַע זָרַע... וְאֵת כָּל הָעֵץ אֲשֶׁר בּוֹ פְּרִי עֵץ זָרַע לָכֶם יִהְיֶה לְאֹכְלָהּ. (בראשית א, כט)

...וַיֵּצֵא ה' אֱלֹהִים עַל הָאָדָם לְאֹמֶר, מִכָּל עֵץ הַגֵּן אָכַל תֹּאכַל, וּמִעֵץ הַדַּעַת טוֹב וְרַע לֹא תֹאכַל מִמֶּנּוּ... (שם ב, טז)

לאדם הראשון ניתנה היכולת ליהנות מכל טוב העולם, ומאידך נשללה ממנו הזכות, בציווי אֱלֹהִים, לאכול מעץ הדעת.

ומאידך בפרשת המן אנו קוראים (שמות טז, טו-טז):

וִירָאוּ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל, וַיֹּאמְרוּ אִישׁ אֶל אָחִיו מִן הָאָדָם... וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה אֲלֵהֶם, הוּא הַלֶּחֶם אֲשֶׁר נָתַן ה' לָכֶם לְאֹכְלָהּ, זֶה הַדָּבָר אֲשֶׁר צִוָּה ה', לִקְטוּ מִמֶּנּוּ אִישׁ לְפִי אֹכְלוּ... (דברים ח, ב-ג):

וזכרת את כל הדרך אשר הוליכך ה' אֱלֹהֶיךָ זֶה אַרְבַּעִים שָׁנָה בַּמִּדְבָּר, לְמַעַן עֲנֹתְךָ לְנִסְתָּךְ... וַיַּעֲנֵךְ וַיִּרְעַבְךָ וַיֹּאכִילְךָ אֶת הָמָן... לְמַעַן הוֹדִיעֶךָ כִּי לֹא עַל הַלֶּחֶם לְבַדּוֹ יַחִיהַ הָאָדָם, כִּי עַל כָּל מוֹצֵא פִי ה' יַחִיהַ הָאָדָם. נִיצָבִים אָנוּ מוֹל שְׁתֵּי תַמוֹנוֹת מְנוֹגְדוֹת לְחִלוּטֵינָן. בְּגֵן עֵדֶן נִצְטוּוּהָ הָאָדָם לִיהֵנוֹת מִכָּל טוֹב, אֲךָ נֹאסֵר בְּמֵאֵכֶל אֶחָד וַיִּחַד, בְּעוֹד שְׁבַמְדָּבָר נִשְׁלָלוּ מֵהָעֵם כָּל תַּעֲנוּגוֹת וּמֵאֲכִילֵי הָאָדָם מִן הַיִּשׁוּב, מִלְּבַד מֵאֲכִיל יַחִיד, שְׁנִיתָן לוֹ עַל יַדֵּי הַקֶּבֶ"ה; וְהוּא אֵף מִצְוָה עַל אֲכִילָתוֹ וְגַדְרֵי הָאֲכִילָה. אֵת הַמְשַׁמְעוֹת לְהַקְבִּילָה נִיגוּדִית זֶה נִבֵּן בְּשִׁילוּב עִם הַהִשׁוּואָה הַשְּׁנִיָּה בֵּין הַפְּרָשׁוֹת.

ג. "ויאכילך את המן אשר לא ידעת"

ותעל שכבת הטל, והנה על פני המדבר דק מחספס, דק ככפר על הארץ. ויראו בני ישראל, ויאמרו איש אל אחיו מן הוא כי לא ידעו מה הוא, ויאמר משה אֲלֵהֶם, הוּא הַלֶּחֶם אֲשֶׁר נָתַן ה' לָכֶם לְאֹכְלָהּ. (שמות טז, יד-טו)

מוטיב חוסר הידיעה מודגש בשנית, לגבי המן (דברים ח, ג):

וַיַּעֲנֵךְ וַיִּרְעִיבְךָ וַיֹּאכִלְךָ אֶת הָמָן אֲשֶׁר לֹא יָדַעְתָּ וְלֹא יָדָעוֹן אֲבֹתֶיךָ, לְמַעַן הוֹדִיעֶךָ כִּי לֹא עַל הַלֶּחֶם לְבַדּוֹ יַחִיהַ הָאָדָם.

בני ישראל ניצבו אל מול המן חסרי דעת ביחס למהותו וטיבו, ושוב נרמזים אנו למאכל אחר שעמד בדרכו של האדם אל הדעת.

3. יש כאן הקבלה לשונית נוספת בין המן לחנוכת המשכן: בפסוק שהבאנו לעיל העוסק בחנוכת המשכן מתבטא משה באותו מטבע "הדבר אשר צוה ה'".

ויצו ה' אֱלֹהִים עַל הָאָדָם לֵאמֹר, מִכֹּל עֵץ הַגֵּן אָכַל תֹּאכַל, וּמֵעֵץ הַדַּעַת טוֹב וְרַע לֹא תֹאכַל מִמֶּנּוּ.

(בראשית ב, טז-יז)

שוב ניגוד מדויק בין הסיטואציות. האדם ניצב חסר דעת אל מול המן ומצטווה באכילתו, בעוד אדם הראשון חסר הדעת, נאסר באכילת עץ הדעת ודרכו אל הדעת נחסמת.

בטרם נבין לאחריתם של דברים, נציין נקודות נוספות להשוואת הסיפורים. סקרנותו של האדם הכשילה אותו בשני הסיפורים. הוא לא עמד בפיתוי להימנע מעץ הדעת, ואף סקרנותו ביחס לטיב המן ותכונותיו גרמה לו להמרות את פי ה' בניסיון לבדוק ולדעת את המן. אל הכשל בניסיון מצטרפת דמותו של הנחש, שמילא מקום מרכזי בפרשת עץ הדעת, ואילו כשהתלוננו על המן היה זה הנחש שבו השתמש הקב"ה לענישתם, ועל כך כבר עמדו חז"ל במדרש. ומעל הכול שומה עלינו להבין את עיקר כוונת התורה ברמיזות ההדדיות הללו.

ד. "נסעים אנחנו אל המקום אשר אמר ה'"

נדודי העם במדבר היו אמורים להיות תקופת מעבר קצרה, אלמלא חטא המרגלים. עם זאת ניתן להבחין במספר אירועים שהתרחשו בכוונה תחילה, ללא קשר לחטא כלשהו של העם. על האירוע הראשון אנו לומדים מנבואת הקדשתו של משה (שמות ג, יב):

ויאמר כי אהיה עמך, וזה לך האות כי אנכי שלחתיך, בהוציאך את העם ממצרים, תעבדון את האֱלֹהִים על ההר הזה.

אף מקריאת פרשת המן מתקבל רושם דומה. עצם דרישת העם ללחם מתקבלת כמוצדקת (שלא כמו הדרך בה נעשתה), להבדיל מדרישת הברש המתפרשת כרעבתנות, ובהזדמנות אחרת התגלתה אף כקטלנית. השאלה המתבקשת היא: האם יש קשר בין שני האירועים הללו, האם הם מקבילים או שלובים זה בזה? יש לבחון שאלה זו נקודתית ("ב"מיקרו") ובראייה כוללת ("ב"מקרו"). כבר בפרשת המן עצמה אנו מוצאים שניתנת המן אינה מסתכמת בעצם האכלת העם (שמות טז, ד):

ויאמר ה' אל משה, הנני ממטיר לכם לחם מן השמים, ויצא העם ולקטו דבר יום ביומו, למען אנסנו הילך בתורתי אם לא.

וכשהעם כשל במשימה, קבל הקב"ה (שם, כח):

ויאמר ה' אל משה, עד מתי מאנתם לשמר מצותי ותורתיי!!

עתה מבואר, כי מטרתה השלמה של אכילת המן כחלק מתמונת ה"לכתחילה" של העם במדבר, אינה מסתכמת בעצם האכילה, אלא באכילה תוך שמירת צווי ה' ותורתו. וזוהי המטרה המבוקשת כחלק מחינוך העם לקראת כניסתו לארץ.

ה. "ארבעים שנה אקוט בדור"

נשוב לציווי אכילת המן (שמות טז, כ-כז):

זה הדבר אשר צוה ה'; לקטו ממנו איש לפי אכלו, עמר לגלגלת, מספר נפשותיכם, איש לאשר באהלו תקחו. ויעשו כן בני ישראל... איש לפי אכלו, לקטו, ויאמר משה אֱלֹהִים איש אל יותר ממנו עד בקר.

נראה הדבר, שהתורה רומזת להקבלה לאכילת הפסח (שם יב, ג-יא):

דברו אל כל עדת ישראל לאמר... ויקחו להם איש שה לבית אבות... איש לפי אכלו תכסו על השם... ולא תותירו ממנו עד בקר... וככה תאכלו אתו... ואכלתם אתו בחפזון, פסח הוא לה'.
 התורה מבקשת להחדיר ולהטמיע בעם את אותה תחושת ארעיות שליוותה את אכילת הפסח, כיון שהמדבר אינו מקומם הטבעי. בני ישראל אך בדרכם, הדרך הנמשכת ממצרים, וכיוון שכך אוכלים הם "לחם של הדרך", אלא שהפרשה מסיימת בהקדמת המאוחר ומבשרת לנו (שם טז, לה):
 ובני ישראל אכלו מן המן ארבעים שנה, עד באם אל ארץ נשבת, את המן אכלו עד באם אל קצה ארץ כנען.

רצונה של תורה לומר, שאף על פי שהדרך נתארכה לכדי ארבעים שנה, אוירת הארעיות נשמרה. על אף השנים הארוכות התמיד העם באכילת "לחם הדרך", כדי שיזכור תמיד, שהוא צועד לקראת מטרתו, ואין המדבר מקומו. תופעה דומה ניתן לראות במתן תורה. האירוע של מעמד הר סיני היה חד פעמי ומרשים, בעקבותיו היה העם אמור להיכנס ארצה, אך העניינים התגלגלו אחרת, וכל התורה רצופה "מתן תורה מתמשך", ואף בספר דברים עדיין אנו מוצאים מצוות חדשות שלא נזכרו קודם, כפי שציין זאת הרמב"ן לרוב.

בבואנו לסכם את הקשר בין המן למתן תורה בראייה כוללת, אנו נוכחים לדעת, ששני האירועים - שהיו צריכים ללוות את העם בדרכו הקצרה לארץ - "נמתחו" על פני ארבעים שנה, תוך שמירת אופיים הראשוני. וכך מוצא העם את עצמו בשנתו הארבעים במדבר כשהוא עדיין אוכל "לחם של דרך", ונמצא בעיצומו של "מתן תורה".

ו. "לו עמי שמע לי"

לאור הקבלת אכילת המן לאכילת פרי עץ הדעת מחד, וחפיפה בזמן אכילת המן למתן תורה המתמשך יש להעלות את הטענה הבאה. **התורה מבקשת להציב אלטרנטיבה לחטא עץ הדעת.** העם אוכל את פרי עץ הדעת, שהוא הוא המן, ואף מצטווה לעשות כן, ותוך תקופת אכילתו אכן זוכה הוא לדעת - שזו התורה. עתה מבהירה התורה: אין הקב"ה מונע טוב מבעליו, ומאז ומקדם התכוון הקב"ה ליטע באדם דעת, אלא שהאדם לא המתין עד שיקבל את הדעת אלא העז לחטוף אותה בעצמו, ועל כן נענש. שנים לאחר מכן יתברר לעין כול, כי הקב"ה מעניק דעת לגזע האדם הנבחר, מרצונו, כאות על קרבתו ואהבתו לאדם. התורה היא לא תוצאה של "תקלה", שמכיון שחטא האדם ונחשף לטוב ורע נצרך לתורה שתדריך אותו, אלא מראש התכוון הקב"ה לתת תורה לאדם הצופנת בתוכה ענייני טוב ורע, אלא שהאדם לקח מעצמו וזהו תוקף חטאו. אלא שעם זאת, עדיין מעיבה על ההקבלה שערכנו נקודה מאוד משמעותית. הלא האדם זכה בדעת מעצם אכילתו את הפרי, אך באלטרנטיבה שמציגה התורה - "פרי העץ", המן - מנותק הוא מהדעת, ואין אדם זוכה לתורה ודעת באכילת המן!

ז. "יודעי טוב ורע"

ויהי כי החל האדם לרוב על פני האדמה, ובנות ילדו להם, ויראו בני האלהים את בנות האדם, כי טובות הנה, ויקחו להם נשים מכל אשר בחרו, ויאמר ה' לא ידון רוחי באדם לעולם בשגם הוא בשר, והיו ימי מאה ועשרים שנה. הנפילים היו בארץ בימים ההם וגם אחרי כן אשר יבואו בני האלהים אל

בנות האדם וילדו להם... וירא ה' כי רבה רעת האדם בארץ, וכל מחשבות לבו רק רע כל היום.
(בראשית ו, א-ה)
תוך כדי תיאור סדר הדורות, מתייחסת התורה לאדם כ'בן א-להים', ומתוך תיאור מעשיו מתנחם הקב"ה על בריאתו. ויש להבין מדוע כונה כך האדם?
זומה שהתורה רוצה להחזיר אותנו לדברי הנחש בפתותו את האשה לטעום מפרי עץ הדעת (בראשית ג, ד-ח):

ויאמר הנחש אל האשה, לא מות תמותון, כי ידע א-להים כי ביום אכלם ממנו ונפקחו עינים, והייתם כא-להים ידע טוב ורע.
ההמשך ידוע. האשה והאדם אכלו, נוספה בהם דעת, והם היו כא-להים. אמנם באה התורה בהמשך (בפרק ו) ומדגישה כי דווקא היות האדם כא-להים גרם לו להתנהג בצורה כה שלילית, שהביאה את הקב"ה להינחם על בריאתו. עתה הגענו לסוף דרכנו, והלוט מוסר מעל כוונת התורה במלואה.
התורה מכוונת אותנו להקבלה בין המן לפרי עץ הדעת, עד שנתקשה בטעם ההבדל ביחסם לדעת, ומתוך כך נעמוד על התנגדות הקב"ה לאכילה מעץ הדעת, בעוד שהשפיע דעת מאוחר יותר ביד רחבה.
סכנה רבה טמונה בדעת בתור מוצר נייטרלי. האדם מבחין בין טוב לרע, אך משתמש בהם לחילופין, לפי הצורך, לשם השגת מטרתו. גישה לא מבוקרת לדעת מהווה סיכון למין האנושי. לא זו הדעת שרוצה הקב"ה להנחיל לאדם. לא בלעם הוא הדמות האידיאלית - "היודע דעת עליון", ועם זאת נותן עצות של זימה. הקב"ה מבקש ליטע באדם דעת שהציווי המוסרי טבוע בתוכה. הדעת הניתנת בתורה אינה חסות צבע, אלא על הטוב מתנוסס ציווי ה"עשה", ועל הרע תמרור "לא תעשה". מהרגע הראשון שאדם נתקל בדעת ולומד אותה, הוא לומד מוסר מהו, ויודע שאף שקיימות שתי דרכים, אושרו של הפרט ואושרו של הכלל טמונים בדרך הטוב בלבד⁴ (דברים ל, טו-כ):

ראה נתתי לפניך היום את החיים ואת הטוב, ואת המות ואת הרע. אשר אנוכי מצנך היום לאהבה את ה' א-להיך, ללכת בדרכיו... וחייית ורביית... החיים והמנות נתתי לפניך, הברכה והקללה, ובחרת בחיים....

4. יתכן שזהו חששו של הקב"ה מאכילת פרי עץ החיים. הקב"ה לא מתנגד לחיי נצח לאדם, שהרי אלמלא חטא היה זוכה בהם. אך לאחר שחטא מתעורר החשש שהאדם יזכה בחיי נצח מכוח אכילה פיזית של הפרי, דוגמת אכילת עץ הדעת, ולא מתוך הבנת ערכם ומשמעותם של החיים. ויתכן לדרוש, שאף התורה רומזת לכך. "ויאכלך את המן אשר לא ידעת... למען הודיעך... כי על כל מוצא פי ה' יחיה האדם". ואפשר שיש כאן רמז אף לעץ החיים, שמוצא פי ה' היא הדעת האמיתית והיא המעניקה חיים. אמנם כוונת התורה המצומצמת - למזון האדם, אך על פי ההקבלה שערכנו, יש למילים אלו משמעות רחבה יותר.